

دوفصلنامه علمی - تخصصی روابط آفریقا آسیا، دوره اول شماره دو / پاییز و زمستان سال ۱۴۰۳

تحلیل اقدامات ایدئولوژیک بازیگران در شاخ آفریقا (مورد: عربستان سعودی)

میثم میرزائی تبار^{۱*}، حمید علیزاده لیسار^۲

۱- استادیار گروه مطالعات ژئوپلیتیک، مرکز مطالعات آفریقا، دانشگاه تربیت مدرس تهران

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۳/۱۷

چکیده

منطقه شاخ آفریقا در شرق این قاره واقع شده و متشکل از چهار کشور سومالی، اتیوپی، اریتره و جیبوتی است. این منطقه به دلیل ویژگی‌های جغرافیایی، ژئوپلیتیک، استراتژیک، ژئواستراتژیک، ژئواکونومیک و... همواره مورد توجه بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای بوده است. هر یک از این بازیگران به تناسب منافع ملی و راهبردی خود در تلاش برای اعمال نفوذ و تأثیرگذاری بر این منطقه و کشورها و ملت‌های آن بوده‌اند. عربستان سعودی یکی از بازیگران منطقه‌ای فعال در کشورهای شاخ آفریقا است که به نظر می‌رسد در کنار پیگیری اهداف سیاسی، اقتصادی، نظامی و امنیتی خود، ترویج ایدئولوژی و تفکر وهابیت را پیگیری می‌کند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای در صدد بررسی اقدامات ایدئولوژیک عربستان سعودی در کشورهای شاخ آفریقا است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که عربستان سعودی با تأکید و اعتقاد به تفکر وهابیت، با صرف هزینه‌های مالی در چارچوب آموزش، ایجاد زیرساخت‌های آموزشی، حمایت از گروه‌های وهابی و... در تلاش برای ترویج این تفکر در میان مسلمانان در کشورهای شاخ آفریقا است.

واژگان کلیدی: منطقه شاخ آفریقا؛ عربستان سعودی؛ وهابیت؛ ایدئولوژی.

*Email: m.mirzaeitabar@modares.ac.ir

مقدمه

آفریقا یکی از قاره‌های مهم جهان در ابعاد مختلف سیاسی، جغرافیایی، جمعیتی، اقتصادی، ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک، ژئواستراتژیک و ... است. کشورهای این قاره در طول تاریخ، دوره‌های پر فراز و نشیبی را پشت سر گذاشته‌اند و آنچه درباره این قاره همواره برجسته و پررنگ بوده است، تسلط استعماری اروپایی‌ها بر این قاره و کشورهای آن بوده که اثرات قابل توجهی را بر آن نهاده است. فعالیت‌های طولانی مدت استعماری اروپایی‌ها در کشورهای آفریقایی یکی از نشانه‌های مهم اهمیت این قاره و کشورهای آن در ابعاد گوناگون است. در ادامه و پس از گذر آفریقایی‌ها از دوره استعمار سستی نیز با وجود فعالیت‌های آزادی‌خواهی و استقلال طلبانه ملت‌های آفریقایی برای رهایی از سلطه استعماری و استقلال کشورهای مختلف این قاره، همچنان تلاش قدرت‌ها و بازیگران بین‌المللی اعم از منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای حضور و نفوذ در قاره آفریقا دیده می‌شود و این بازیگران با اطلاع از اهمیت آفریقا به روش‌های مختلف برای حضور در کشورهای این قاره رقابت می‌کنند.

در این میان، از گذشته تاکنون یکی از مناطق مهم و مورد توجه در قاره آفریقا، منطقه موسوم به شاخ آفریقا است. شاخ آفریقا عنوان منطقه‌ای در شرق این قاره است که موقعیت خاص جغرافیایی و ژئوپلیتیکی آن اعم از فضاها، آبی و ساحلی و همچنین اهمیت و وزن ژئوپلیتیکی بالای این منطقه در سطح جهان و منطقه غرب آسیا و شرق آفریقا سبب شده است تا بازیگران فعال منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در تلاش برای حضور و نفوذ در این منطقه و بهره‌برداری از پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها بر اساس اهداف و علایق خود باشند.

در حال حاضر، بازیگران مختلف منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مختلفی در شاخ آفریقا فعال هستند. یکی از کشورهایی که در دهه‌ها و سال‌های اخیر فعالیت‌های خود را برای نفوذ در کشورها و مناطق جغرافیایی آغاز کرده و در این زمینه هزینه‌هایی را صرف تبلیغ و ترویج ارزش‌های مدنظر و تفکر خود داشته است، عربستان سعودی است. این کشور در ساحل دریای سرخ واقع شده و با واسطه این دریا یکی از کشورهای آسیایی در مجاورت جغرافیایی منطقه شاخ آفریقا و کشورهای ساحلی شرق این قاره است. عربستان سعودی حکومتی با محوریت تفکر و اندیشه وهابیت دارد و حکومت آل سعود از ابتدای روی کار آمدن خود، همواره در کنار اهداف مختلف سیاسی و اقتصادی، در تلاش برای ترویج و نشر ایدئولوژی

خود در مناطق مسلمان‌نشین جهان بوده است که یکی از این مناطق، منطقه شاخ آفریقا است. در پژوهش حاضر، اقدامات ایدئولوژیک عربستان سعودی در شاخ آفریقا و کشورهای این منطقه مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

در ارتباط با پیشینه پژوهش، در منابع علمی فارسی و لاتین به صورت مستقیم پژوهشی در این موضوع انجام نشده است؛ اما در مورد حضور عربستان سعودی در منطقه شاخ آفریقا مقالاتی منتشر شده است. در یک نمونه، میلاد لطفی و علی آدمی در مقاله‌ای با عنوان «سیاست خارجی عربستان سعودی در شاخ آفریقا (۲۰۱۱-۲۰۲۲): از کنشگری اقتصادی تا تغییر معادلات قدرت در خاورمیانه» منتشر شده در دوره ۱۲، شماره ۲ (پیاپی ۴۶)، تیر ۱۴۰۲ فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سیاست خارجی عربستان سعودی در کشورهای شاخ آفریقا را از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۲ میلادی مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده‌اند که بخش قابل‌توجهی از حضور و نفوذ عربستان سعودی در شاخ آفریقا، از شبکه منافع سیاست خارجی آن که شامل دغدغه‌های سیاسی - امنیتی در حوزه سیاست منطقه‌ای و همچنین منافع و دغدغه‌های اقتصادی - سیاسی داخلی آن هست، تأثیر پذیرفته است. نوآوری پژوهش به پرداختن تقریباً جامع و مستقل به اقدامات ایدئولوژیک عربستان سعودی در کشورهای شاخ آفریقا است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و روندپژوهی با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای اعم از کتاب، مقاله، گزارش مراکز مطالعاتی معتبر، اخبار رسانه‌های بین‌المللی و... در صدد بررسی اقدامات ایدئولوژیک عربستان سعودی در کشورهای شاخ آفریقا است. سؤال اصلی پژوهش این است که عربستان سعودی برای ترویج و نشر تفکر وهابیت از چه اقداماتی بهره‌گیری کرده است؟

مبانی نظری

نظریه سازه‌انگاری

طبق نظریه سازه‌انگاری، دنیای اجتماعی بیشتر زمینه‌ای بین ذهنی است؛ یعنی برای افرادی که آن را ساخته‌اند و در آن زندگی می‌کنند و آن را می‌فهمند، دارای معنی است. سازه‌انگاران بر نقش عقاید و شناخت مشترک دنیای اجتماعی تأکید دارند (جکسون و سورنسون، ۱۳۸۳: ۳۰۵-۳۰۶). از نظر آن‌ها، واقعیات روابط بین‌الملل در بیرون از ذهن افراد و گفتمان‌ها نیست؛ بلکه در درون آن‌ها ساخته می‌شود (Saville, 1996: 189). سازه‌انگاران بر نقش فرهنگ در روابط بین‌الملل تأکید دارند (Jepperson & et al, 1996: 48). تأکید آن‌ها بر نقش فرهنگ و هویت در روابط بین‌الملل و مطالعات امنیتی، توجهات را به سوی رویارویی فرهنگ‌ها و نقش آن در بروز منازعات جلب کرده است. نقش فرهنگ و چگونگی تأثیرگذاری آن در نظریه سازه‌انگاری، تئوریزه و به آن نقش متغیر مستقل داده شده است و به عنوان عامل شکل‌دهنده به هویت حکومت‌ها و برداشت آن‌ها از خود و دیگران بروز می‌کند (یزدان‌فام، ۱۳۸۶: ۷۳۷). سازه‌انگاران در مطالعه امنیت توجهی دقیق به نفوذ و تأثیرات فرهنگ و هویت بر خط و مشی‌ها و اقدامات امنیتی دارند (موسوی و دیگران، ۱۳۹۱: ۹۱). آن‌ها منشاء امنیت و ناامنی را در شیوه تفکر بازیگران نسبت به پدیده‌ها و موضوعات خصوصاً منافع و تهدیدات جستجو می‌کنند و معتقدند هر اندازه ادراک و نحوه نگرش بازیگران نسبت به پدیده‌ها و موضوعات نامتجانس‌تر و متناقض‌تر باشد، بی‌اعتمادی میان آن‌ها افزایش می‌یابد (عباسی اشلقی، ۱۳۸۳: ۵۴۴).

قلمرو و قلمروسازی

قلمرو در بردارنده چندین جزء مهم زندگی و قدرت اجتماعی شامل عناصر مادی از قبیل سرزمین، عناصر کارکردی مانند کنترل فضا و عناصر نمادینی مانند هویت اجتماعی است (Anssi, 2003: 109). در ارتباط با مفهوم قلمروسازی، ساک این مفهوم را از نگاهی غیر از نگاه صرف جغرافیایی تعریف می‌کند و می‌نویسد: قلمروسازی، استراتژی انسان برای تسلط بر مردم و اشیاء با تسلط بر مناطق است. قلمروسازی اصطلاح اولیه جغرافیایی از قدرت اجتماعی است که توسط حکومت‌ها برای کنترل شهروندان و روابط خارجی با استفاده از

ابزارهای مادی و غیرمادی (ایدئولوژیک) قدرت در مقیاس‌های مختلف عملیاتی می‌شود (Agnew & Others, 2003: 111). در واقع، اقدامات ایدئولوژیک با هر ابزاری از سوی کشورها و در هر مکانی انجام شود، یکی از راه‌های ایجاد قلمرو و قلمروسازی است و در هر جایی که کشورها بتوانند، ایدئولوژی خود را تبلیغ کنند و مورد پذیرش قرار گیرد، آنجا قلمرو آن کشورها خواهد بود و می‌توانند اهداف خود را پیگیری کرده و اعمال نفوذ داشته باشند.

عربستان سعودی

عربستان سعودی با وسعت ۲ میلیون و ۲۴۰ هزار کیلومتر مربع، در غرب قاره آسیا است که بزرگترین کشور شبه‌جزیره عربی، چهارمین کشور بزرگ آسیا و سیزدهمین کشور بزرگ جهان محسوب می‌شود. این کشور از شمال به اردن و عراق و از جنوب به جمهوری یمن و عمان و از شرق به کویت، بحرین، قطر و امارات متحده عربی و خلیج فارس و از غرب به دریای سرخ محدود می‌شود. عربستان سعودی دارای ۴۴۳۱ کیلومتر مرز زمینی با همسایگان و ۲۶۴۰ کیلومتر خط ساحلی با خلیج فارس و دریای سرخ است (محمدی آشنانی، ۱۳۸۱: ۳۴-۳۲). مساحت این کشور بخش بزرگی از شبه جزیره عربی یعنی حدود ۸۵ درصد آن را تشکیل می‌دهد. موقعیت عربستان سعودی و دسترسی آن به آب‌های آزاد در غرب از طریق دریای سرخ و در شرق از طریق خلیج فارس، این امکان را فراهم کرده است تا از دو طرف سرزمین خود برای حمل و نقل‌های دریایی و واردات و صادرات استفاده کند (نصیری عبدا...، ۱۳۸۶: ۱).

نظام حکومتی عربستان سعودی، پادشاهی و با حاکمیت خاندان آل سعود است که از ایدئولوژی وهابیت تبعیت می‌کند. تولد وهابیت نتیجه آرای محمد بن عبدالوهاب در قرن هجدهم و گسترش آن نتیجه هم‌پیمانی وی با محمدبن سعود بود که در تداوم فرآیند خود با تشکیل دولت وهابی عربستان سعودی پس از جنگ جهانی اول، مذهب رسمی این دولت شد (رفیع، ۱۳۹۴: ۱۷۹).

در سال ۱۷۴۴ میلادی در جریان پیمانی که میان محمد بن عبدالوهاب و محمد ابن سعود، امیر درعیه بسته شد، هر دو طرف بر حمایت از یکدیگر تأکید کرده و محمد بن عبدالوهاب در بخشی از این پیمان، از محمد بن سعود می‌خواهد تا برای «جهاد علیه افراد بی‌دین و کافر»

سوگند یاد کند. امیر سعودی نیز موافقت می‌کند تا علیه غیرمسلمانان و آن دسته از مسلمانانی که آموزه‌های آنان (سلفی‌گری و وهابیت) را نپذیرند، جهاد و جنگ کند (Al-Rasheed, 2002: 17-18).

حکومت آل سعود در عربستان سعودی از زمان روی کار آمدن تا کنون، همواره از طریق درآمدهای کلان حاصل از فروش نفت و سود سرمایه‌گذاری‌های ناشی از آن، در صدد ترویج تفکر و اندیشه وهابیت در میان ملت‌ها در سایر مناطق جهان با هدف اعمال نفوذ و بهره‌برداری‌های سیاسی، امنیتی و اقتصادی از آن‌ها بوده است.

منطقه شاخ آفریقا

شاخ آفریقا از نظر موقعیت جغرافیایی، یکی از مهمترین مناطق ژئواستراتژیک در جهان است. این اهمیت ناشی از برخورداری منطقه از مؤلفه‌های مهمی نظیر احاطه بر دریای سرخ و تنگه باب‌المندب به عنوان گلوگاه ارتباطی اقیانوس هند به دریای مدیترانه و قاره اروپا، دروازه ورود آسیا و غرب این قاره به آفریقا و گسترش فرهنگ اسلامی - آفریقایی در آفریقای زیر صحراست (پیشگاهی فرد و عالم، ۱۳۹۲: ۱۳۶). در یک دهه گذشته، تحولات اقتصادی و امنیتی در شاخ آفریقا، این منطقه و به ویژه خط ساحلی آن را به یکی از مهمترین مکان‌های ژئواستراتژیک جهان تبدیل کرده است (Van den Berg & Meester, 2019: 4). در واقع، شاخ آفریقا عنوانی مرسوم برای معرفی منطقه‌ای در شرق قاره آفریقا است که در ساحل خلیج عدن، تنگه باب‌المندب و دریای سرخ واقع شده است. این منطقه، پهنه سرزمینی چهار کشور سومالی، جیبوتی، اتیوپی و اریتره را در بر می‌گیرد. شاخ آفریقا یکی از مناطق مهم و تأثیرگذار در ابعاد ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک است که نگاه بسیاری از بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای را متوجه خود کرده و هر یک از آن‌ها در تلاش برای تأثیرگذاری بیشتر بر آن و بهره‌برداری بهینه از این منطقه هستند. هر یک کشورهای شاخ آفریقا، ویژگی‌های طبیعی، فرهنگی - اجتماعی و سیاسی خاص خود را دارند که در این میان، یکی از ویژگی‌های برجسته آن‌ها در بعد فرهنگی و اجتماعی حضور پیروان ادیان مختلف اسلام، مسیحیت و یهودیت در این کشورهاست. در کل منطقه شاخ آفریقا، شمار مسلمانان بیش از پیروان سایر ادیان است.

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی شاخ آفریقا

منبع: (Woo, 2014: 84)

یافته‌های تحقیق

اقدامات ایدئولوژیک عربستان سعودی در منطقه شاخ آفریقا

عربستان سعودی در دهه‌ها و سال‌های گذشته اقدامات فرهنگی، دینی و ایدئولوژیک مختلفی را در کشورهای شاخ آفریقا برای ترویج تفکر وهابیت و تأثیرگذاری بر شهروندان این کشورها انجام داده است که مهمترین آن‌ها را می‌توان به شرح ذیل مورد اشاره و تشریح قرار داد:

۱- حمایت از گروه‌های سلفی و وهابی: در منطقه شاخ آفریقا خصوصاً در کشور سومالی، گروه‌هایی سلفی و وهابی از گذشته فعال بوده‌اند که مهمترین آن‌ها را می‌توان گروه الاتحاد الاسلامی (AIAI) و گروه الشباب نام برد که دارای تفکر وهابی هستند. گروه الاتحاد الاسلامی (AIAI) در دهه‌های پیش فعال بود؛ اما الشباب همچنان به فعالیت‌های خود ادامه می‌دهد.

در بررسی سیر تاریخی و ریشه‌یابی شکل‌گیری این گروه‌ها می‌توان حمایت‌های عربستان سعودی را مشاهده کرد. پایه‌گذاران گروه الاتحاد الاسلامی (AIAI)، عمدتاً مردان جوان تحصیل‌کرده شاغل یا دانش‌آموخته غرب و جنوب غرب آسیا بودند (Menkhaus, 2005: 35). در سال ۱۹۹۱ میلادی، گروه الاتحاد الاسلامی (AIAI) با افکار و اندیشه‌های سنت‌گرای اسلامی (سلفی) و

وهابیت فعال شد. از آن جایی که این تفکر مربوط به عربستان سعودی است، بیشتر مردم سومالی تفکر این گروه را ایدئولوژی وارداتی می‌دانند (International Crisis Group (ICG), 2002: 16). گروه الشباب در اصل از بقایای گروه اسلام‌گرای وهابی الاتحاد الاسلامی (AIAI)، است (Agbiboa, 2014: 27). اندیشه تشکیل گروه الشباب الهام گرفته از تفکر پژوهشگران اسلامی سومالی آموزش دیده در عربستان سعودی به عنوان پیروان فرقه وهابیت بوده و این گروه در پی تحمیل آموزه‌های وهابیت در سومالی و ترویج آن در سراسر منطقه شاخ آفریقا و در نهایت در کل قاره آفریقا است (Ali, 2008: 1). در واقع، هدف اصلی الشباب، تأسیس خلافت سومالی با تفکر فرقه وهابیت در مناطق محل سکونت قوم سومالی در شاخ آفریقا از طریق اقدامات نظامی و بهره‌گیری از خلاء ناشی از شکست دولت در کشور سومالی است. به عبارتی، این گروه با استفاده از روش‌های خشونت‌آمیز و ایجاد هسته وهابیت در کشور سومالی در صدد تشکیل حکومتی اسلامی متشکل از مردم قوم سومالی در کشورهای سومالی، جیبوتی، کنیا و اتیوپی است. الشباب در درازمدت ترویج ایدئولوژی خود در سراسر شاخ آفریقا و سپس مرکز، جنوب و شرق آفریقا با هدف مقابله با نفوذ غرب در شاخ آفریقا و گسترش تفکر وهابیت در آفریقا را نیز پیگیری می‌کند (Ibid: 3).

در اتیوپی، از سال ۱۹۹۱ میلادی، دو شاخه اسلام آفریقایی و اسلام تحت آموزه‌های وهابیت رواج یافت. وهابیت خواستار تحریم مسیحیت در اتیوپی است (Karbo, 2013: 48). از زمان افزایش تبلیغات وهابیت در بخش‌های غیرمسلمان اتیوپی، مسلمانان و مسیحیان در غرب این کشور با یکدیگر درگیر شدند. در سال ۲۰۰۸ میلادی، در شهر دس مسلمانان در تدارک حمله به مسیحیان بودند و مسیحیان نیز اقدام به تهیه و انباشت سلاح برای حمله به مسلمانان کردند. در نزدیکی جیما، شهر جنوبی اتیوپی درگیری مسلمانان و مسیحیان با ۱۹ کشته و سوخته شدن ۵ کلیسا و ۶۰۰ خانه به پایان رسید (Milkias, 2011: 405).

۲- فعالیت‌های تبلیغی و ترویجی در چارچوب دیپلماسی فرهنگی-مذهبی: مجموعه‌ای از عوامل مانند قرار گرفتن مکه و مدینه در قلمروی کشور عربستان، زمینه‌های تاریخی و همچنین انگیزه‌های سیاسی سعودی‌ها موجب اهمیت یافتن دین در دیپلماسی فرهنگی عربستان سعودی شده است (شیخ‌الاسلامی و سرادار، ۱۳۹۱: ۱۰۳). عربستان سعودی دیپلماسی مذهبی و اقدامات ایدئولوژیک خود را در قالب برنامه و سیاستی از پیش طراحی شده پیش می‌برد. یکی

از مناطقی که این کشور در سال‌های اخیر نگاه خاصی در ترویج اندیشه وهابیت و سلفی‌گری داشته است، شاخ آفریقا و کشورهای این منطقه است. بارزترین نمونه در کشور اتیوپی است. بسیاری از فعالیت‌ها برای احیای اسلام در اتیوپی از قبیل آموزش زبان عربی و ترجمه متون به این زبان، حمایت از سفر مسلمانان اتیوپی به مراسم حج، برگزاری کنفرانس‌ها و نشست‌های دینی، اعطای کمک‌های مالی ماهیانه به افرادی که تغییر دین و مذهب می‌دهند، گسترش مجادلات در این زمینه که مسلمانان اکثریت در کشور هستند و... با کمک‌های مالی عربستان انجام می‌شود. کتاب‌ها، مطبوعات و نشریاتی نیز با هدف ترویج افکار ایدئولوژیک دولت سعودی منتشر می‌شود. مداخلات و حمایت‌های عربستان سعودی بیشتر در مناطق جنوبی اتیوپی تمرکز دارد. تلاش آشکاری نیز برای نفوذ در مراکز مسیحی‌نشین وجود دارد (Erlich, 2006: 4-5). در مجموع، دخالت عربستان سعودی در تحولات داخلی اتیوپی، در ارتباط با حمایت‌های مالی و ایدئولوژیک برای ترویج تفکر وهابیت و سلفی‌گری است (Stockmans, 2014: 64).

۳- تربیت مبلغان مذهبی: دانشگاه‌های فعال در مطالعات اسلامی یکی از ابزارهای مهم تأثیرگذاری عربستان سعودی در حوزه دینی و مذهبی است. دانشگاه اسلامی مدینه، دانشگاه ام‌القرءاء در مکه و دانشگاه اسلامی امام محمد بن سعود در ریاض از دهه ۱۹۷۰ با بورس تحصیلی، هزاران پیشوا و نیروی دینی را آموزش می‌دهند. این نیروها پس از بازگشت به کشور خود، نه تنها اسلام وهابی را در مساجد که غالباً با پول عربستان سعودی ساخته می‌شوند، ترویج می‌کنند؛ بلکه وابستگی بسیار زیادی نیز به پادشاهی عربستان که آن‌ها را تربیت کرده‌اند، دارند. در حال حاضر، بیشتر این روحانیون، بالاترین مناصب مذهبی را در آفریقا دارند و تا حدودی بر مقامات سیاسی کشورهای خود تأثیرگذار هستند (AUGE, 2020: 4-5). شاخ آفریقا از این جمله مناطق آفریقایی است که در سال‌های اخیر همواره فعالیت‌های تبلیغی عربستان سعودی از طریق مبلغان آن تداوم داشته است. این مبلغان هم در سطح روحانیون تربیت شده مراکز دانشگاهی عربستان سعودی هستند و هم در قالب‌های دیگر فعالیت می‌کنند. یکی از این موارد در اتیوپی و آدیس آبابا است که انجمن جوانان مسلمان اتیوپی با افزایش سرمایه‌گذاری‌های عربستان سعودی، تبدیل به مروجین تفکر وهابیت شده‌اند (Stockmans, 2014: 48-49). پس از جنگ داخلی (۱۹۹۴-۱۹۹۱) در جیبوتی که عمدتاً به دلایل قومی بود، اسلام به نمادی از وحدت ملی تبدیل شد و دولت وقت توانست با تأکید بر اسلام بر جنگ داخلی

فائق آید. پس از آن، زمینه ورود کشورهای عربستان سعودی، ترکیه و کویت به این کشور فراهم شد و توانستند با مراجع دینی در جیبوتی در تماس مستقیم باشند (Lacombe, 2020). جیبوتی و عربستان سعودی در جریان سفر مؤمن حسن بری، وزیر امور اسلامی، فرهنگ و اوقاف جیبوتی به ریاض در دسامبر ۲۰۱۹، تفاهم‌نامه همکاری مشترکی در حوزه اجرای برنامه‌های اسلامی و دینی امضاء کردند و از همکاری‌های دانشگاهی و اعطای بورسیه تحصیلی عربستان سعودی به دانشجویان جیبوتی برای تحصیل علوم دینی در دانشگاه اسلامی امام محمد بن سعود در ریاض و سایر همکاری‌های دینی تشکر شد (سفارة جمهوری جیبوتی فی المملكة العربیة السعودیة، ۸ دسامبر ۲۰۱۹). شیخ عبدالعزيز بن عبدالله آل الشیخ، رئیس شورای بزرگان علما و مفتی اعظم سعودی نیز ۲۱ دسامبر ۲۰۲۰ با مؤمن حسن بری، وزیر امور اسلامی، فرهنگ و اوقاف جیبوتی دیدار و بر اهمیت دیدار علما و شخصیت‌های جهان اسلام با هدف مشورت و همکاری فی‌مابین تأکید کردند (وكالة الأنباء السعودیة، ۸ دسامبر ۲۰۲۰).

۴- **تبلیغ و هایت از طریق فعالیت‌های خیریه‌ای:** چندین خیریه سعودی به کشورهای آفریقایی کمک مالی می‌کنند و به صورت غیرمستقیم نفوذ پادشاهی خود را گسترش می‌دهند. به عنوان نمونه، ۴۳ مورد از ۱۹۷ پروژه خیریه بنیاد ملک فیصل^۱ در آفریقا است. علاوه بر این، میلیاردرهایی از خاندان پادشاهی مانند الولید بن طلال آل سعود، برنامه‌های کمک مالی با مبلغ میلیون‌ها دلار دارند که بیشترین میزان آن به آفریقا اختصاص می‌یابد (AUGE, 2020: 5). در منطقه شاخ آفریقا خصوصاً در کشورهای سومالی و اتیوپی دو مؤسسه و مرکز خیریه به شرح ذیل در حال فعالیت هستند:

الف- مؤسسه خیریه حرمین^۲: این مؤسسه وابسته به عربستان سعودی، در کشورهای سومالی و اتیوپی به ساخت مساجد و مدارس قرآنی می‌پردازد (Rabasa, 2009: 45). مؤسسه مذکور، تبلیغات اسلامی و نشر علوم دینی را هدف اصلی می‌داند و کمک‌رسانی‌های خود را برای وصول به این مقصود، انجام می‌دهد.

1. King Faisal Foundation

2. Al-Haramain Islamic Foundation

ب- **مجمع جهانی جوانان مسلمان**^۱: مجمع جهانی جوانان مسلمان یک سازمانی بین‌المللی آموزشی اسلامی است که در سال ۱۹۷۲ میلادی در اولین نشست در پادشاهی عربستان سعودی با حضور شماری از نمایندگان تشکلهای جوانان اسلامی تشکیل و هسته اصلی آن بعدها به عنوان مجمع جهانی جوانان مسلمان شناخته شد. اهداف اصلی آن در چارچوب حفظ هویت اسلامی جوانان و کمک به آنها در ابعاد مختلف اجتماعی و رفع مشکلات آنها اعلام شد (الندوة العالمية للشباب الإسلامي، ۱۳ آوریل ۲۰۲۲). این نهاد از طریق بانک توسعه اسلامی وامی را برای حمایت مالی از دانشجویان کم‌درآمد، در سراسر سومالی فعال کرده است. همچنین این مجمع کتابهای درسی را برای دانش‌آموزان سومالی تألیف می‌کند (Rabasa, 2009: 45). مجمع جهانی جوانان مسلمان در جیبوتی نیز فعال است و علاوه بر کمک‌های بهداشتی و در ماه‌های گذشته ارائه خدمات مقابله با ویروس کرونا، از پناهندگان یمنی نیز حمایت و به آنها امدادرسانی می‌کند. پادشاهی عربستان سعودی با پوشش رسانه‌ای از طریق حمایت‌ها و پشتیبانی که از پناهندگان یمنی در جیبوتی ارائه می‌دهد، به دنبال تصویرسازی مثبت از خود در اذهان افکار عمومی است.

۵- **ایجاد زیرساخت‌ها و مکان‌های مذهبی**: آل‌سعود در راستای تقویت نفوذ و افزایش قدرت نرم خود، سرمایه قابل توجهی را به ساخت مساجد و اماکن دینی در کشورهای مختلف دنیا اختصاص می‌دهد. کشورهای شاخ آفریقا نیز از این مقوله مستثنی نیستند. از ابتدای قرن بیستم میلادی، ایدئولوژی وهابیت از طریق ساخت‌وساز مساجد، مدارس قرآنی و نیز با پروژه‌های مختلف دولتی و بشردوستانه به کشورهای شاخ آفریقا نفوذ کرده است (Heliso, 2020). فعالیت‌هایی از قبیل ساخت صدها مسجد و مدرسه قرآنی، ایجاد مراکز رفاهی و یتیم‌خانه‌ها و... در اتیوپی با کمک‌های مالی عربستان سعودی انجام می‌شود (Erlich, 2006: 4). در ۳۰ سال گذشته، مساجد زیادی در اتیوپی ساخته شده و گرایش‌های مذهبی با محوریت عربستان سعودی و تعالیم وهابیت نیز در این کشور افزایش یافته است.

در جیبوتی، عربستان سعودی برخلاف ترکیه -که مسجد بزرگ عبدالحمید دوم را در سال ۲۰۱۹ ساخت-، ترجیح داده است تا چندین مسجد کوچک را در سراسر این کشور بنا کند (Lacombe, 2020). این اقدام عربستان سعودی در ساخت مساجد در چندین منطقه از کشورها،

۱. الندوة العالمية للشباب الإسلامي

سبب خواهد شد تا ترویج ایدئولوژی وهابیت از طریق تبلیغ در مساجد در بیشتر مناطق و برای اقشار مختلف مردم خصوصاً در نواحی محروم و دورافتاده از محیط شهری انجام شود. در حاشیه منطقه بالبالا در شهر جیبوتی، خانواده‌ها معمولاً برای آموزش فرزندان خود مدارس قرآنی را انتخاب می‌کنند. عربستان سعودی نیز بودجه برای ایجاد امکانات در شرق آفریقا و به طور خاص در جیبوتی را افزایش داده است. دیدگاه این است که دانش‌آموزان در جیبوتی هر چه بیشتر با هویت فرهنگی و مذهبی آل‌سعود آشنا شوند، احساس تعلق آن‌ها به وهابیت بیشتری خواهد شد. «مسجد کنسولگری عربستان» که سال ۱۳۹۵ در جیبوتی افتتاح شد، برای هزار نمازگزار گنجایش دارد، این مسجد یکی از سرمایه‌گذاری‌های بزرگ عربستان به شمار می‌آید (Ibid).

نتیجه‌گیری

کشورها و ملت‌های مسلمان در آفریقا، شرق این قاره و در منطقه شاخ آفریقا با جمعیت قابل توجه پیرو دین اسلام، از کشورها و ملت‌های هدف تأثیرگذاری یا قلمروگستری و نفوذ پادشاهی عربستان سعودی برای ترویج تفکر و اندیشه وهابیت هستند. این کشور در دهه‌ها و سال‌های اخیر، بنا به دلایل و اهداف مختلف، روابط خود را در ابعاد اقتصادی، نظامی، امنیتی، سیاسی، فرهنگی و... با سومالی، اتیوپی، جیبوتی و اریتره به عنوان کشورهای تشکیل دهنده شاخ آفریقا توسعه داده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که پادشاهی عربستان سعودی از تلاش برای ترویج ایدئولوژی و اندیشه وهابیت، اهداف ذیل را پیگیری می‌کند:

۱. تسلط بر فضاهای ساحلی و آبی شاخ آفریقا به عنوان ابزاری برای ارتقای جایگاه و وزن ژئوپلیتیکی عربستان سعودی در منطقه و جهان؛ و همچنین تلاش برای تحقق سند چشم‌انداز ۲۰۳۰ این کشور؛
۲. افزایش نفوذ و تأثیرگذاری بر مسلمانان منطقه شاخ آفریقا و جذب آن‌ها به اندیشه وهابیت به عنوان وسیله‌ای برای معرفی عربستان سعودی به عنوان کشور محوری جهان اسلام و تلاش برای قرار گرفتن در جایگاه رهبری مسلمانان منطقه و جهان؛

۳. همراه کردن حکومت‌ها و شهروندان مسلمان منطقه شاخ آفریقا با خود و تسلط بر مسیرهای دریایی خلیج عدن، تنگه باب المندب و دریای سرخ با هدف پیگیری اهداف اقتصادی و تجاری و کاهش وابستگی به نفت؛
 ۴. پیگیری اهداف امنیتی و نظامی در مناطق آبی و ساحلی خلیج عدن و دریای سرخ در موضوع جنگ با یمن و استفاده از کشورهای این منطقه به عنوان عقبه عملیاتی حملات خود؛
 ۵. جلوگیری از نفوذ و تأثیرگذاری تفکر و جریان شیعی ناشی از اندیشه انقلاب اسلامی ایران در میان ملت‌های مسلمان در کشورهای شاخ آفریقا؛
 ۶. رقابت با بازیگران منطقه‌ای در شاخ آفریقا از جمله ترکیه، قطر و امارات متحده عربی و جلوگیری از افزایش نفوذ و تأثیرگذاری آن‌ها در این منطقه؛
 ۷. جلوگیری از گسترش دین مسیحیت و افزایش شمار مسیحیان در کشورهای شاخ آفریقا از طریق تقابل با این جریان خصوصاً در کشور اتیوپی؛
- نتایج پژوهش نشان می‌دهد که عربستان سعودی برای تحقق اهداف و مقاصد خود در شاخ آفریقا، مهمترین ابزارها برای ترویج ایدئولوژی وهابیت را در موارد ذیل تعریف کرده است:
۱. حمایت از گروه‌های سلفی و وهابی که نمونه آن را می‌توان گروه‌های وهابی مانند گروه الاتحاد الاسلامی (AIAI) و گروه الشباب در کشور سومالی و اقدامات آن‌ها در شاخ آفریقا با هدف تشکیل حکومت اسلامی با تفکر وهابیت دانست.
 ۲. فعالیت‌های تبلیغی و ترویجی در چارچوب دیپلماسی فرهنگی - مذهبی از طریق راه‌اندازی مراکز آموزشی دینی و قرآنی، نشر کتاب و مجلات دینی، برگزاری نشست‌های دینی و ...؛
 ۳. تربیت مبلغان مذهبی با اعطای بورسیه به شهروندان مسلمان در کشورهای شاخ آفریقا و پذیرش و تربیت آن‌ها در دانشگاه‌های علوم دینی در عربستان سعودی؛
 ۴. تبلیغ وهابیت از طریق فعالیت‌های خیریه‌ای؛ که مهمترین آن‌ها را می‌توان فعالیت‌های مؤسسه خیریه حرمین در شاخ آفریقا خصوصاً سومالی و اتیوپی و مجمع جهانی جوانان مسلمان در این منطقه به ویژه جیوتی و سومالی را نام برد.

۵. ایجاد زیرساخت‌ها و مکان‌های مذهبی؛ که مهمترین آن‌ها ساخت مساجد در مناطق مختلف کشورهای شاخ آفریقا است.

قدردانی

نویسندگان بر خود لازم می‌دانند تا از حمایت‌های دانشگاه تربیت مدرس و مرکز مطالعات آفریقا در این دانشگاه و همچنین دانشگاه شهید بهشتی کمال تشکر و قدردانی را داشته باشند.

منابع

منابع فارسی

- پیشگاهی فرد، زهرا و عالم، ریحانه، (۱۳۹۲)، «مناقشات منطقه شاخ آفریقا، ماهیت و ریشه‌ها»، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، بهار و تابستان، شماره ۲۰.
- جکسون رابرت و سورنسون گئورگ (۱۳۸۳): *درآمدی بر روابط بین‌الملل*، ترجمه مهدی ذاکریان، احمد تقی‌زاده و حسن سعید کلاهی، تهران: میزان.
- رفیع حسین (۱۳۹۴)، *تأثیر نفوذ وهابیت در پاکستان بر روابط این کشور با جمهوری اسلامی ایران*، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، سال هشتم، شماره ۳۲، زمستان.
- شیخ‌الاسلامی محمدحسن و سرادار حمید (۱۳۹۱)، *الگوی مذهبی در دیپلماسی فرهنگی عربستان: مورد کاوی سازمان رابطه العالم الاسلامی*، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، دوره ۲، شماره ۴.
- عباسی اشلقی مجید (۱۳۸۳)، «تحلیل امنیت در پارادایم‌های حاکم بر روابط بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۷، شماره ۲۵، پاییز. صص ۵۴۹-۵۲۵.
- لطفی میلاد و آدمی علی (۱۴۰۲)، «سیاست خارجی عربستان سعودی در شاخ آفریقا (۲۰۱۱-۲۰۲۲)»: از کنشگری اقتصادی تا تغییر معادلات قدرت در خاورمیانه»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۱۲(۲)، صص ۳۳-۵۹. doi: 10.30479/psiw.2023.18477.3210
- محمدی آشنانی علی (۱۳۸۱)، *درسنامه شناخت عربستان و وهابیت*، تهران: مشعر.
- موسوی سید محمد، توتی حسینعلی و موسوی سید محمدرضا (۱۳۹۱)، «تحولات انقلابی مصر و جایگاه رژیم صهیونیستی در منطقه»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال دوم، شماره ۳، پاییز. صص ۸۷-۱۱۱.
- نصیری عبد... (۱۳۸۶)، *آشنایی با عربستان*، تهران: مشعر.
- یزدان‌فام محمود (۱۳۸۶)، «دگرگونی در نظریه‌ها و مفهوم امنیت بین‌المللی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۱۰، شماره ۳۸، زمستان. صص ۷۵۰-۷۲۵.

منابع عربی

- الندوة العالمية للشباب الإسلامي، الهوية والتأسيس، ۱۳ أبريل ۲۰۲۲. فی:
<https://wamy.org/%D8%A7%D9%84%D9%87%D9%88%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A3%D8%B3%D9%8A%D8%B3>
- سفارة جمهورية جيبوتي في المملكة العربية السعودية، وزير الشؤون الإسلامية والثقافة والأوقاف يزور السعودية، ۸ ديسمبر ۲۰۱۹. فی: <https://b2n.ir/229918>
- وكالة الأنباء السعودية، سفير المملكة لدى جيبوتي يلتقى بوزير الشؤون الإسلامية والثقافة والأوقاف الجيبوتي، ۸ ديسمبر ۲۰۲۰. فی: <https://www.spa.gov.sa/2171225>

منابع انگلیسی

- Agbiboa Daniel.E. (2014), Terrorism without Borders: Somalia's Al-Shabaab and the global jihad network, Journal of Terrorism Research, Vol. 5, Iss. 1. DOI: <http://doi.org/10.15664/jtr.826>
- Agnew John, Mitchell Katharyne and Toal Gerard (2003), A Companion to Political Geography, Blackwell Publishing Ltd.
- Ali, Abdisaid M. (2008), The Al-Shabaab Al-Mujahidiin – A Profile of the First Somali Terrorist Organisation, (paper presented to The Joint Kenya-Uganda Border Security and Management Workshop organised by IGAD Capacity Building Programme against Terrorism (ICPAT), Jinja, Uganda, April 28 – 29.
- Al-Rasheed, Madawi (2002), A History of Saudi Arabia, London: Cambridge University Press.
- Anssi Paasi (2003). Territory. In: A companion to political geography, Agnew John, Mitchell Katharyne, and Toal Gerard, UK: Blackwell.
- AUGÉ Benjamin (2020), Saudi Arabia's Policy in Africa: Vectors and Objectives, L'Afrique en questions, n°52, 6 February. Retrieved from: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/saudi_arabias_policy_in_africa_-_vectors_and_objectives.pdf
- Erlich Haggai (2006), Saudi Arabia and Ethiopia: Islam, Christianity, and Politics Entwined, Boulder (USA): Lynne Rienner Publishers
- Heliso Desta (2020), Ethiopia's Increasing Vulnerability to Islamic Extremism and What That Means For The Horn Of Africa, Religion Unplugged, 17 November 2020. Retrieved from: <https://religionunplugged.com/news/2020/11/17/ethiopias-increasing-vulnerability-to-islamic-extremism-and-what-that-means-for-the-horn-of-africa>
- International Crisis Group (2002), Somalia: countering terrorism in a failed state, Africa Report N° 45, Nairobi/Brussels: International Crisis Group (ICG).
- Jepperson Ronald, Wendt Alexander & Katzenstein Peter (1996). Norms, Identity, and Culture in National Security, In Peter J. Katzenstein, ed., The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics, New York: Columbia University Press.
- Karbo Tony (2013), Religion and social cohesion in Ethiopia, International Journal of Peace and Development Studies, Vol. 4(3), July.

- Lacombe Hugo (2020), L'Arabie saoudite déploie sa diplomatie religieuse, Orient XXI, ca. 3 S., 25/08/2020. Retrieved from: <https://orientxxi.info/magazine/djibouti-l-arabie-saoudite-deploie-sa-diplomatie-religieuse,4068>
- Menkhaus Kenneth J. (2005), Somalia and Somaliland: Terrorism, Political Islam, and State Collapse. In: Robert I. Rotberg (Ed.), *Battling Terrorism in the Horn of Africa*, Cambridge: World Peace Foundation.
- Milkias Paulos (2011), *Ethiopia (Africa in focus)*, Santa Barbara, California: ABC CLIO.
- Rabasa Angel (2009), *Radical Islam in East Africa*, Santa Monica, CA: RAND Corporation. Retrieved from: <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG782.html>
- Saville, Kushner (1996). *The Limits of Constructivism in Evaluation*, Evaluation, Vol. 2.
- Stockmans Jep (2014), *Ethiopian Muslims in the public space of Addis Ababa since 1991*, Master thesis History submitted to Faculty of Arts and Philosophy Department at University of Ghent.
- Van den Berg, Willem & Meester, Jos (2019), *Turkey in the Horn of Africa: Between the Ankara Consensus and the Gulf Crisis*, CRU Policy Brief, Clingendael, Netherlands Institute of International Relations, May. Retrieved from: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2019-05/PB_Turkey_in_the_Horn_of_Africa_May_2019.pdf
- Woo Edward.K. (2014), *The JIIM Domain: Examination of U.S. Military Sustainment Assistance Following North Korean Regime Collapse*, A thesis presented to the Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College in partial fulfillment of the requirements for the degree, New York: New York University.

Analysis of ideological actions of actors in the Horn of Africa (Case: Saudi Arabia)

Meysam Mirzaei Tabar¹, Hamid Alizadeh Lisar²

1. Assistant Professor, Political Geography, African Studies Center, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2. Master's student, Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Abstract

The Horn of Africa region in the east of this continent consists of four countries: Somalia, Ethiopia, Eritrea and Djibouti. Due to its geographical, geopolitical, strategic, geostrategic, geo-economics, etc. features, this region has always been of interest to regional and extra-regional actors. Each of the actors is trying to exert influence in this region and its countries and nations according to their national and strategic interests. Saudi Arabia is one of the active regional actors in the countries of the Horn of Africa. It seems that, in addition to its political, economic, military and security goals, this country pursues the promotion of its ideology and thinking, that is, Wahhabism. This research aims to investigate the ideological actions of Saudi Arabia in the countries of the Horn of Africa with the descriptive-analytical method and using library sources. The results show that Saudi Arabia is trying to promote Wahhabism among the Horn of Africa Muslims by spending financial expenses in the form of education, creating educational infrastructures, supporting Wahhabi groups, etc.

Key words: Horn of Africa region; Saudi Arabia; Wahhabism; Ideology